

<https://doi.org/10.70728/b.series.v08.i04.132>

**SOMATIK FRAZELOGIZMLARDA LINGVOMADANIY KODLARNING
IFODALANISHI
(ISAJON SULTON HIKOYLARI ASOSIDA)**

Nishonova Adiba Adxamjon qizi

Namangan davlat universiteti 3-bosqich tayanch-doktoranti,

University of Business and Science

Til va adabiyot ta’limi kafedrası o‘qituvchisi

@adibanishonova97gmail.com

+998934019897

Annotatsiya. Mazkur maqolada o‘zbek tilidagi somatik frazeologik birliklar, xususan, **ko‘z** komponentli frazeologizmlarning lingvomadaniy xususiyatlari tahlil qilingan. Unda somatik frazemalarning tilshunoslikdagi o‘rni, ularning shakllanish omillari hamda inson tafakkuri, milliy dunyoqarash va madaniy stereotiplar bilan uzviy bog‘liqligi yoritilgan. Tadqiqotda somatizm terminining ilmiy muomalaga kirib kelishi, o‘zbek va turkiy tilshunoslikda somatik frazeologizmlarning o‘rganilish bosqichlari haqida fikr yuritilgan. Asosiy e’tibor Isajon Sulton asarlarida qo‘llangan **ko‘z** somatizmi ishtirokidagi frazeologik birliklarning semantik, uslubiy va lingvomadaniy tahliliga qaratilgan. Jumladan, “ko‘zi qiymoq”, “ko‘z yummoq”, “ko‘zini uzmay qaramoq”, “ko‘zi to‘rt bo‘lmoq”, “ko‘z-ko‘z qilmoq”, “ko‘z qorachig‘iday asramoq” kabi iboralarning matndagi ma’no nozikliklari, ularning axloqiy, psixologik, evfemistik, ijtimoiy va madaniy kodlarni ifodalashdagi o‘rni ochib berilgan. Maqolada somatik frazeologik birliklar nafaqat obrazli ifoda vositasi, balki xalqning milliy tafakkuri, qadriyatlari va madaniy tajribasini aks ettiruvchi muhim lingvistik birlik ekanligi asoslangan.

Kalit so‘zlar: somatik frazeologizm, somatizm, frazeologik birlik, lingvomadaniyat, ko‘z komponenti, madaniy kod, semantik tahlil.

KIRISH

Tilimizdagi frazeologik birliklarning katta qismi inson tana a‘zolari nomlari asosida shakllanganligi tufayli tilshunoslikda somatik frazemalar, somatik frazeologik birliklar kabi atamalar yuzaga kelgan. Tana a‘zolari bilan bog‘liq frazeologik birliklarda olamni bilishning, o‘xshatish, metafora, qiyoslash kabi usullari namoyon bo‘ladi. Inson mavhum narsalarni tasvirlashda ularni moddiylashtirishga harakat qiladi. Moddiylashtirish tana a‘zolariga qiyoslashdan tashqari, insonga singdirilgan olam tasviri hamdir.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA METODOLOGIYA

Tilshunoslikda inson tanasi a‘zolari nomlariga nisbatan qo‘llaniladigan somatizm termini ilk bor eston tili frazeologizmlarini tadqiq etgan F.Vakk tomonidan ilmiy muomalaga kiritilgan. Olim o‘z dissertatsiyasida somatizmlar frazeologizmlarning eng qadimgi qatlamiga mansub bo‘lib, eston tili frazeologik fondining salmoqli qismini tashkil etishini alohida ta’kidlaydi.[1] Somatik frazeologizm atamasi rus tilshunosligida ham tadqiq etilgan. Ilk bor inson tana a‘zolari nomlari bilan bog‘liq frazeologik birliklari E.M.Mordkovichning maqolasida qo‘llangan. Mazkur atama orqali somatik komponentli frazeologizmlar alohida lingvistik guruh sifatida ajratilib, ularning semantik va funksional xususiyatlarini ilmiy jihatdan izohlashga asos yaratilgan.[2]

O‘zbek tilida somatik frazeologik birliklarning tizimli va atroflicha tadqiqi A.Isayevning “O‘zbek tilida somatik frazeologizmlar” nomli nomzodlik dissertatsiyasida amalga oshirilgan. Mazkur ilmiy ish o‘zbek tilidagi somatik komponentli frazeologik birliklarni maxsus tahlil obyekti sifatida yoritgan ilk yirik tadqiqot sifatida e’tirof etiladi.[3] Ushbu tadqiqot somatik frazeologizmlarning antroposentrik mohiyatini ochib berish hamda ularning milliy tafakkur bilan bog‘liqligini tushuntirishda muhim ilmiy asos bo‘lib xizmat qiladi.

1998-yilda Sh.Usmonova “O‘zbek va turk tillarida somatik frazeologizmlar” mavzusida nomzodlik dissertatsiyasi himoya qilingan bo‘lib, unda o‘zbek va turk tillaridagi somatik frazeologizmlar leksik-semantik hamda grammatik-struktur jihatdan qiyosiy tahlil qilingan va ularning umumiy va farqli xususiyatlari ilmiy asosda yoritilgan.[4] Mazkur tadqiqot turkiy tillar frazeologiyasini qiyosiy jihatdan o‘rganish nuqtayi nazaridan muhim ilmiy ahamiyatga ega. Chunki o‘zbek va turk tillaridagi somatik frazeologizmlarni taqqoslash orqali bu birliklarning umumturkiy ildizlari, semantik o‘xshashliklari hamda milliy o‘ziga xos jihatlari aniqlanadi. Bu tadqiqot ishi somatik frazeologizmlarning shakllanishi va rivojlanishida tarixiy-lisoniy omillar bilan bir qatorda milliy-madaniy omillar ham muhim rol o‘ynashini ko‘rsatib berishi bilan ahamiyatlidir. Shu bois mazkur tadqiqotni turkiy tillar frazeologiyasini qiyosiy o‘rganishda muhim ilmiy manbalardan biri sifatida e’tirof etishimiz mumkin. Qadimdan inson tanasi tili hayotiy faoliyatning muhim vositasi sifatida qo‘llanib kelingan, tovushli nutq esa go‘yoki “yordamchi til” vazifasini bajargan. Y.N.Karaulov ta’kidlaganidek: “Tilni o‘z-o‘zicha anglash

mumkin emas, buning uchun uning chegarasidan chiqib, uni yaratuvchisi va foydalanuvchisi bo‘lgan insonga – muayyan til shaxsiga murojaat etish zarur”. [5] Z.Bogusning ta’kidlashicha, tilning haqiqiy mohiyatini anglash, ya’ni uni yaratuvchi va undan foydalanuvchi subyekt – inson shaxsiga murojat etish, eng avvalo, insonning o‘zini bilish jarayonida shakllangan leksik qatlamni chuqur tahlil qilishni talab etadi. Bu jarayonda, ayniqsa, inson tana a’zolarini ifodalovchi somatik leksikaning o‘rni beqiyosdir. Inson tana a’zolariga hayotiy faoliyat jarayonida muhim vazifalarni bajarishi tufayli ular ongda nafaqat fiziologik obyekt sifatida, balki muayyan psixologik, emotsional va ijtimoiy mazmunlarni mujassam etgan ramziy birliklar sifatida ham qaraladi. Natijada somatik leksika til va madaniyat tutashgan nuqtada joylashgan muhim lingvomadaniy hodisa sifatida namoyon bo‘ladi.

NATIJALAR

Ko‘z – 1. Tirik mavjudotning ko‘rish a’zosi. 2. Nazar, nigoh; qarash. 3. Ko‘rish qobiliyati. 4. *Ko‘chma*. Ba’zi narsalarning biror belgisi bilan ajralib, ko‘zga o‘xshab ketadigan qismi, bo‘lagi. Tilimizda ko‘z somatizmi asosida yuzdan ortiq umumturkiy iboralar shakllangan. Bu haqda A.Isayev, keyinchalik A.Mamatov singari frazeolog olimlar maxsus kuzatishlar olib borganlar. Jumladan, A.Isayevning kuzatishlariga qaraganda, tilimizdagi “ko‘zga ko‘rinmoq”, “bo‘yniga olmoq”, “tilini tiymoq”, “ko‘zi och (bo‘lmoq)”, “bo‘yin sunmoq” singari frazeologizmlar qadimgi turkiy tilda ham faol qo‘llangan. Qadimgi turkiy tildagi 249 ta iboradan hozirgi kunga kelib u yoki bu o‘zgarishlar bilan 54 tasi saqlanib qolgan, boshqalari esa asta-sekinlik bilan iste’moldan chiqib ketgan.

Ko‘z o‘zbek xalqida munosabat, his-tuyg‘ularning ifodachisi sifatida tushuniladi. U sezgi a’zolarining birinchisi va aldanishga moyili sanaladi. Shunisi muhimki, *ko‘z* komponentli frazeologik birliklar insonning cheksiz va turli-tuman his-hayajonlarini, ichki ruhiy kechinmalarini hamda fiziologik jarayonlarini ifodalashga xizmat qilib, bu orqali insonning atrof-muhitga, moddiy va ma’naviy qadriyatlarga bo‘lgan munosabatini lingvomadaniy jihatdan baholash imkonini yaratadi. Natijada mazkur frazeologik birliklar til tizimida nafaqat semantik-ekspressiv vosita, balki milliy tafakkur va madaniy stereotiplarni aks ettiruvchi muhim belgili birliklar sifatida namoyon bo‘ladi. Shu bilan birga, bunday iboralar turli matnlarda turli xil ma’noni yuzaga chiqaradi. Masalan,

Sababi, u ayniqsa, xanzularga qarshi yurishda juda ko‘p mol-dunyo orttirgandi, shularni ko‘zi qiymadi. (I.Sulton. “Xun”) Mazkur parcha tarkibida qo‘llangan “ko‘zi qiymoq” frazeologik birligi somatik komponent – *ko‘z* asosida shakllangan bo‘lib, “ko‘ngilchanlik tufayli botinolmaslik”, “rahmdillik bilan ayagani tufayli tashlab ketolmaslik”, “ko‘ngil tortar narsasidan voz kecha olmaslik” [6] ma’nolarini anglatga-da, kontekstda u “boylikdan, mol-dunyodan voz kecholmaslik”, “ochko‘zlik, haddan tashqari xasislik” semalarini ifodalash uchun

xizmat qilmoqda. Lingvomadaniy talqinda “ko‘zi qiymoq” iborasi insonning moddiy ne‘matlarga munosabatini baholovchi madaniy kod sifatida namoyon bo‘ladi. O‘zbek tilidagi an‘anaviy madaniy tasavvurlarda *ko‘z* faqat sezgi a‘zosi emas, balki “istak”, “nafs”, “hirs” va “ichki ehtiros”larning ramziy markazi sifatida talqin qilinadi. Shu bois mazkur frazeologizmda somatik kod bilan bir qatorda axloqiy-baholovchi madaniy kod ham faol ishlatilganini ko‘rishimiz mumkin.

– *Ulug‘ jangchi Erxon bizni tark etib, bu yorug‘ dunyodan ko‘z yumibdi.* (I.Sulton. “Xun”) Parchadagi “ko‘z yummoq” frazeologizmi to‘g‘ridan-to‘g‘ri “o‘lmoq”[6] ma‘nosini anglatgan bo‘lsa-da, uning frazeologik shaklda qo‘llanishi mazkur hodisani emotsional vazifa bajarishiga xizmat qiladi. Ushbu ibora somatik kod asosida yuzaga kelgan evfemistik belgini namoyon qiladi. Xalqimiz tafakkurida *ko‘z* inson hayot faoliyati va mavjudligi ramzi bo‘lib, ko‘zning “yumilishi” hayotiy jarayonning nihoyasiga yetishini ifodalovchi obrazli belgiga aylanadi. Shu jihatdan ibora o‘limni to‘g‘ridan to‘g‘ri nomlamasdan, uni nutq vaziyatida yumshoq tarzda ifodalamoqda. Unda inson hayotining eng muhim bosqichlaridan biri bo‘lgan *vafot etish* hodisasi milliy madaniyatda hurmat ma‘nosini bildiradi. Ibora tarkibida yashiringan baholovchi sema matnning umumiy ohangini belgilab, marhum shaxsga bo‘lgan ehtiromni kuchaytiradi.

Ammo ayol uxlay olmadi, derazadan ko‘zini uzmay, a‘zoyi badani jimirlagancha, nimanidir ro‘y berishini kutar edi. (I.Sulton. “Tilsim lashkari yoxud Muqanna”) Misoldagi “ko‘z uzmoq” iborasi “muttasil qarash” holatini ifodalovchi barqaror birlikdir.[6] Ibora kontekstda “qarab turmoq” ma‘nosini emas, balki “ruhiy notinchlik”, “bezovtalik”ni aks ettiradi. Shu bilan birga, “ko‘zini uzmoq” frazeologizmi hushyorlik bilan bog‘liq somatik kodni ham ifodalaydi. Xalqimiz tafakkurida *ko‘z* nafaqat sezgi a‘zosi, balki insonning holatini, his-tuyg‘ularini, fikr-mulohazalarini ifoda etib, hattoki ta‘sir o‘tkazish vazifasini ham bajaradi. Tilimizda “Ko‘zlar – qalbning ko‘zgusi” degan tasavvur bekorga shakllanmagan. Ular qahramon ruhiy holatini tasvirlashga ham yordam beradi. Keltirilgan parchada ham ayolning ruhiy holati bevosita tasvirlanmaydi, balki somatik frazeologizm orqali obrazli shaklda ochib beriladi. Bu holat somatik frazeologizmlarning matnda psixologik portret yaratishdagi muhim vosita ekanini tasdiqlaydi.

His esa uni shom qorong‘isida ko‘chaga chiqib bolasi keladigan yo‘lga ko‘zi to‘rt bo‘lib intizor qarashga undaydi. (I.Sulton. “Hazrati Majoz”)

Misolda uchraydigan “ko‘zi to‘rt bo‘lmoq” frazeologik birligi *ko‘z* leksemasi orqali insonning ‘intizor bo‘lish’ini ifodalaydi.[6] Ushbu ibora jismoniy ko‘rishni emas, balki uzoq davom etgan kutish natijasida shakllangan ichki holatni obrazli tarzda yuzaga chiqaradi. *Ko‘z* esa hushyorlik va intiqlik ramzidir. Natijada frazeologik birlik subyektning butun sezgi va e‘tiborini kutilayotgan manzaraga jamlagan holatini aks ettiradi. Ibora tarkibida *to‘rt*

raqamining qo‘llanishi bejiz emas. Chunki xalq tasavvurida “dunyoning to‘rt tomoni”, “to‘rt farishta”, “to‘rt kitob” yoki “chor kitob”, “chor yor” yoki “to‘rt yor”, “to‘rt mucha”, “to‘rt fasl” kabi to‘rtliklar mavjud. Shuningdek iborada “intizorlik”, “intiqlik” semalari mavjud bo‘lib, kutayotgan odamning ruhiy holatini ifodalash uchun ikki ko‘zning kamlik qilishi, boshqa a‘zolarining ham ko‘zga aylantirilganini ta’kidlash uchun ko‘z “ikkilantirilgan”. Matnda iboraning shom qorong‘isiga bog‘lanishi tasviriylikni yanada chuqurlashtiradi. Bu esa iboraning semantik yukini oshirishga xizmat qiladi. Shu nuqtayi nazardan, “ko‘zi to‘rt bo‘lmoq” frazeologizmi somatik komponent vositasida o‘zbek xalqiga xos kutish madaniyati, xususan, farzand bilan bog‘liq ruhiy holatlarni til darajasida kodlovchi birlik sifatida namoyon bo‘ladi. Bu holatda ibora nafaqat individual his-tuyg‘uni, balki ijtimoiy va oilaviy qadriyatlar bilan bog‘liq lingvomadaniy mazmunni ham o‘zida mujassamlashtiradi.

Mana shu bepoyon suv, uning hududlari tugagan yerlardagi g‘alati yurtlar... kishilar... o‘ziga chorlaydi, jalb etadi, jozibasini ko‘z-ko‘z qiladi. (I.Sulton. “Suvdagi kosa”)

Ushbu jumlada “ko‘z-ko‘z qilmoq” iborasi “boshqalarni qiziqtirish, havasini keltirish uchun maqtanib ko‘rsatmoq; namoyish qilmoq” semasini yuzaga chiqaradi. Bunda frazeologizm predmetning o‘zini emas, balki uning ta’sirchanlik xususiyatini yuzaga chiqaradi. Ya’ni diqqat markazida ko‘rsatilayotgan narsa emas, balki u uyg‘otayotgan hissiy holat turadi. Ibora kuzatuvchini befarq qoldirmaydigan, uni o‘ziga tortadigan kuch sifatida namoyon bo‘ladi. Shu sababli “ko‘z-ko‘z qilmoq” bu yerda “maqtanish” ma’nosidan xoli bo‘lib, tabiiy jozibaning o‘z-o‘zidan namoyon bo‘lishini anglatadi.

“Devoni lug‘otit-turk”dan to tengdosh-ruhdosh adiblarimizning asarlarigacha – bari, barchasini ko‘z qorachig‘iday asrab-avaylashimiz kerakligini tushunganday bo‘lamiz. (I.Sulton. “Meni ham turtib qo‘y, erta uyg‘onsang”)

Parchada qo‘llangan “ko‘z qorachig‘iday” iborasida frazeologik birlik sifatida “o‘ta darajada avaylab, g‘amxo‘rlik ko‘rsatish” semasi mavjud bo‘lib, mazkur kontekstda u shaxsiy munosabat doirasidan chiqib, milliy-madaniy mas’uliyat mazmuni bilan boyiydi. Bu yerda ibora jismoniy g‘amxo‘rlikni emas, balki ma’naviy merosni qadrlashni anglatadi. “Ko‘z qorachig‘i” somatik komponenti orqali ifodalangan mazmun inson uchun eng nozik va eng muhim unsur bilan qiyoslanib, ehtiyot qilib avaylash mazmunini yanada yuqori darajaga ko‘tarmoqda. Shu bilan birga, ibora *asramoq* fe‘lining oddiy ma’nosini kuchaytiradi va uni “burch, mas’uliyat” tushunchalari bilan uzviy bog‘laydi. Natijada frazeologik birlik individual hissiyotdan ko‘ra umumjamiyatga daxldor qadriyatni ifodalovchi vosita sifatida namoyon bo‘ladi. Shuningdek, iboraning umumlashtiruvchi subyekt bilan qo‘llanishi (“asrab-avaylashimiz kerak”) frazeologizmning buyruq xarakterini kuchaytirib, uni tavsiyadan ko‘ra axloqiy-me’yoriy talab darajasiga olib chiqadi.

XULOSA

Somatik frazeologik birliklar, ayniqsa **ko‘z** komponentli iboralar o‘zbek tilining obrazli va milliy-madaniy qatlamini aks ettiruvchi muhim til birliklaridan biri hisoblanadi. Ular insonning ichki kechinmalari, ruhiy holati, axloqiy bahosi, ijtimoiy munosabati va madaniy qarashlarini ixcham hamda ta’sirchan shaklda ifodalashga xizmat qiladi. Tadqiqot davomida somatik frazeologizmlar antroposentrik tafakkur mahsuli ekani, insonning olamni o‘z tanasi va sezgi a’zolari orqali anglash jarayoni bilan chambarchas bog‘liqligi aniqlandi.

Maqolada **ko‘z** somatizmi asosida shakllangan frazeologik birliklar misolida ularning semantik va lingvomadaniy imkoniyatlari yoritildi. Tahlillar shuni ko‘rsatdiki, bunday iboralar matnda nafaqat nominativ yoki ekspressiv vazifa bajaradi, balki muayyan madaniy kodlarni ham yuzaga chiqaradi. Xususan, “ko‘zi qiymoq” iborasida moddiy ne’matlarga munosabat va axloqiy baho, “ko‘z yummoq”da o‘lim hodisasining evfemistik ifodasi, “ko‘zi to‘rt bo‘lmoq”da esa kutish, sog‘inish va oilaviy qadriyatlar bilan bog‘liq ijtimoiy-psixologik mazmun mujassamlashgani kuzatildi.

Isajon Sulton asarlaridan olingan misollar somatik frazeologik birliklarning badiiy matnda obraz yaratish, qahramonning ruhiy holatini ochish, muallifning estetik munosabatini ifodalash hamda milliy tafakkur izlarini ko‘rsatishda alohida ahamiyatga ega ekanini tasdiqlaydi. Demak, somatik frazeologizmlar til tizimida faqat turg‘un ibora sifatida emas, balki xalqning tarixiy tajribasi, dunyoqarashi va ma’naviy qadriyatlarini o‘zida mujassam etgan lingvomadaniy birlik sifatida ham namoyon bo‘ladi.

ADABIYOTLAR RO‘YXATI

1. Вакк Ф.О. соматической фразеологии в современном эстонском литературном языке. – Таллин, 1964. – С. 23.
2. Мордкович Э.М. Семантико тематические группы соматических фразеологизмов // Актуальные проблемы фразеологии. – Новосибирск, 1971. – С. 244–245.
3. Исаев А. Соматические фразеологизмы узбекского языка. Дис...канд. филол. наук. – Ташкент, 1976.
4. Усмонова Ш.Р. Ўзбек ва турк тилларида соматик иборалар: Филол. фан. ном. дисс... – Тошкент, 1998.
5. Караулов Ю.Н. Русский язык и языковая личность. – М., 2007. – С. 17.
6. Rahmatullayev Sh., Mahmudov N., Xolmanova Z., O‘razova I., Rixsiyeva K. O‘zbek tili frazeologik lug‘ati. Lug‘at. – Toshkent: G‘afur G‘ulom, 2022. – B. 262.